रागादिसङ्कुलितारांध्यत्वज्ञानमिति चेत् अनुराग एवास्तु अतएव गी०।अ०१०। श्लो०९) । "मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च। तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इत्यादौ मद्गतचित्तप्राणादीनां भजनमुक्तं नाराध्यत्वेन ज्ञानवताम् । अतएव च कृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेनानुरक्तानां गोपवधूनामपि भक्तिफलं मुक्तिः श्रूयते । अनुस्तु न ज्ञानान्तर्गतः किन्तु भगवन्महिमादिज्ञानादनुपश्चाज्जायमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम्। ननु पित्रादिगोचरानुरागस्यापि प्रकृतभक्तित्वं प्रसज्येत जगत एव परमेश्वरात्मकत्वात् । अथ विकाराविशिष्ट एव तथात्वं वाच्यं तथापि गोपीप्रभृतीनां प्रादुर्भावविच्छिन्नेश्वरभक्तावव्यापकम् । उच्यते जीवोपाध्यवच्छिन्नचेतनविषयिणी अनुरक्तिरेव सेति । एवञ्च प्रादुर्भावाऽवच्छिन्ने परिपूर्णे च भक्तिः संगृहीता भवति" टीका। "तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" ३सू० "तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तस्यामृतत्वं फलमुपदिश्यते (छा०।पृ० ११७) "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति"। तस्मान्निष्फलत्वगौणफलत्वनिबन्धना तदजिज्ञासा परिहृता भवतीति" टी० । "ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः" ४सू० "ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यते न तु तद्भक्तिः । तथाचामृतत्वफलं तस्यैवेति चेद्ब्रूमः। नैष दोषः। संस्था भक्तिरेव न ज्ञानं द्विषतस्तज्ज्ञानवतोऽपि तत्संस्थत्वव्यवहाराभावात् । राजाद्यनुरक्ताः खल्वमात्यमित्रादयस्तत्संस्था इति व्यपदिश्यन्ते न पुनः प्रतिपक्षभूपालाः। शब्दार्थनिर्णयो हि लोकवदेव वेदेऽपीति । अतएव चिरकारिकोपाख्याने "विमृशतो न कालेन पत्नीसंस्था व्यतिक्रमः। सोऽप्नोति भयं तप्तो दुःखेनाप्राप्य वर्त्तयन्" । (महाभा० शा० अ० २६७ श्लो० ९५२६) इत्यनेन पतिभक्त्यतिक्रम उक्तः । तस्मात् संस्था भक्तिरिति एवञ्च (ब्रह्मसू०।अ०१।पृ०७)"तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति"बादरायणीयसूत्रस्याप्ययमेवार्थोऽध्यवसेयः"टी० 'तथोपलब्धेश्च'५सू०। "तया भक्त्या मुक्तिं प्रति ज्ञानमुपयोगं यथाहकार उक्तयुक्तिसमुच्चयार्थः (गी०।अ०७।श्लो० ११)। "यदा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम्। तदा त्वं मत्प्रसादेन निःश्रेयसमपि यास्यसि" इति स्मृतम्। नच (श्वे०।उ०।७२) "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र वेदनफलं मुक्तिः श्रुता तद्विरोधेन श्रुतीनामन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न अत्रापि तथैवोपचयात् । तथा हि अतिमृत्युपदं न मुक्तौ रूढं किन्तु यस्यां सत्यां मृत्योरतिक्रम इति व्युत्पत्त्या तदपेक्षया यतो भक्तेर्मृत्यतिक्रम इति व्युत्पाद्य भक्तिमेवातिमृत्युपदेनाभिधत्ताम् उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्त्यर्थस्य बलवत्त्वात् । (गी०।अ०१२श्लो०७)। "तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम्"। इत्यादिना भक्तितो मृत्योरतिक्रमोक्तिः । मन्त्रश्च भवति (तैत्तिरीयमन्त्रभागे) "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति"। अत्र यजनं भक्तिः तथैव तत्कल्पव्याख्यानात् नचास्यां श्रुतौ भक्तेरसन्निधानं मुक्तावपि तुल्यत्वात् । तस्मादनयापि श्रुत्या ज्ञानस्योपक्षय एव प्रतीयत इति । ननु तथापि भक्ते रागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह"टी०। "द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः"सू०। "भक्तिः खलु राग एव भवितुमर्हति कुतः द्वेषविरोधित्वात् । लोके हि द्वेष्टायं भक्तोऽयमिति मिथोविरुद्धधर्मवति व्यवह्रियते तत्र द्वेषविरोधी च राग एव प्रसिद्धो न ज्ञानादिः । एवञ्च भगवति शिशुपालस्य द्वेषानुबन्धमभिधाय विष्णुपु० अं० ४ १५ गद्येन १० "अयं हि भगवान् कीर्त्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि अखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्तिमताम्" इत्युक्तम् । तथा चाग्निस्मृतौ "विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् । शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः" इति अत्रापि द्वेषविरोधित्वेन भक्तेरभिधानात् । तथा च गीतासु (गी०अ०१६ । श्लो०१८)। "ममात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् । इति । तद्विरोधिनी च भक्तिरीश्वरविषयैवानुरक्तिरिति युज्यते । किञ्च (तैत्ति० । उ०१००) 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति शब्दात् ब्रह्मानन्दाविर्भावहेतोर्ब्रह्मगोचरस्य रसस्य हेतुतावगम्यते । रसश्च रागः (गी० । अ० २ । श्लो० ५९)। "रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते" इत्यादौ प्रसिद्धः । अत्र